

Wie volgt?

Onderzoek naar het stemgedrag van de Nederlandse Europarlementariërs in 2009/2010

Iris van Hulsenbeek

Instituut voor Publiek en Politiek is een onderdeel van
Het Huis voor democratie en rechtsstaat

Huis voor
democratie en
rechtsstaat

Colofon

Auteur: Iris van Hulsenbeek

Begeleider: Anna Domingo

Amsterdam, april 2011

Instituut voor Publiek en Politiek (onderdeel van het Huis voor democratie en rechtsstaat)

Prinsengracht 915

1017 KD Amsterdam

020-521 76 00

info@publiek-politiek.nl

www.publiek-politiek.nl

Inleiding	3
H.1. Werking van het Europees Parlement	5
H.2. Partijcohesie	8
H.3. Convergentie tussen de partijen	13
H.4. Beleidsonderwerpen	17
Conclusie	22
Bijlage 1	24
Bronvermelding	25

Inleiding

Het eerste jaar van de zevende zitting van het Europees Parlement is afgerond. Een mooi moment om terug te blikken en conclusies te trekken. In juni 2009 vonden de verkiezingen voor het Europees Parlement plaats en werden 25 Nederlandse Europarlementariërs gekozen om de komende vijf jaar plaats te nemen in het Parlement. Het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP)¹ beschikt over data van de hoofdelijke stemmingen van de Nederlandse parlementsleden en hierdoor ligt de mogelijkheid vrij om deze gegevens te analyseren. Door deze informatie te interpreteren kan er onderzoek gedaan worden naar het stemgedrag van de Nederlandse parlementariërs.

In 2009 is namens het IPP al onderzoek gedaan naar het stemgedrag van de Nederlandse Europarlementariërs in de periode oktober 2007 tot en met september 2008. Belangrijke conclusies van dat onderzoek waren:

- Het stemgedrag van Europarlementariërs is vooral te verklaren vanuit een links/rechts ideologie en niet vanuit nationale belangen. In slechts 9,5% van de gevallen stemmen alle Nederlandse Europarlementariërs hetzelfde.
- Het gemeenschappelijk stemgedrag binnen de delegaties ligt veel hoger. De cohesie *binnen* de verschillende politieke partijen ligt tussen de 0,94 en 0,99, waarbij 1 maximale cohesie is.
- Het gemeenschappelijk stemgedrag *tussen* de verschillende politieke partijen laat de invloed van de Europese fracties zien: de partijen die samen in één Europese fractie zitten vertonen een hoge convergentie.

Omdat de Europese verkiezingen hebben gezorgd voor een nieuwe samenstelling van het parlement is het interessant om het onderzoek nog een keer uit te voeren. De resultaten van dit onderzoek kunnen vergeleken worden met het onderzoek van 2009. Zo kunnen we onderzoeken of er sprake is van een trend in het stemgedrag of dat de nieuwe samenstelling van het Parlement gezorgd heeft voor verandering. We voeren het onderzoek kwantitatief uit. De verzamelde gegevens van alle hoofdelijke stemmingen van het jaar 2009/2010 worden geanalyseerd met het programma Excel en vormen de basis voor het uitzoek. Uit praktische overwegingen (het handmatig invoeren van de data is erg arbeidsintensief) is er gekozen voor een onderzoeksperiode van maximaal één jaar.

Er is gekozen voor de onderzoeksperiode van september 2009 tot en met juli 2010 (in augustus wordt er niet gestemd). In deze periode hebben er 846 hoofdelijke stemmingen plaatsgevonden die we kunnen gebruiken. Deze periode is interessant omdat dit de eerste periode van het zevende Europees Parlement is. Na de verkiezingen van juni 2009 is er voor de Nederlandse Europarlementariërs het een en ander veranderd. Zo zijn de 27 parlementsleden teruggegaan naar 25, is er meer gelijkheid tussen de grootte van de verschillende partijen en heeft de PVV voor het eerst meegedaan en vier zetels bemachtigd.

¹ Het IPP is sinds 1 oktober 2010 onderdeel van het Huis voor democratie en rechtsstaat.

Ook is de lijstineenschuiving van de SGP en CU opgehouden te bestaan en deze partijen zitten nu in een andere Europese fractie.

Wat wordt er onderzocht? In dit onderzoek gaan we nogmaals na in hoeverre er sprake is van gemeenschappelijk stemgedrag *binnen* en *tussen* de Nederlandse politieke partijen (de delegaties) in het Europees Parlement. Zo zullen we kijken naar de cohesie van alle Nederlanders samen. Hoe vaak stemmen de 25 Nederlandse Europarlementariërs hetzelfde? Ook bekijken we de mate van partijcohesie: in hoeverre is er sprake van gemeenschappelijk stemgedrag binnen een partij. Met behulp van de *Agreement Index* van Simon Hix wordt deze cohesie binnen een partij berekend. Daarnaast bestuderen we de mate van convergentie tussen de verschillende partijen. In hoeverre komt het stemgedrag tussen de Nederlandse partijen in het Europees Parlement overeen? Tevens zullen we een nieuw aspect toevoegen. De hoofdelijke stemmingen van de Nederlandse parlementariërs zullen worden ingedeeld op beleidsonderwerp. Op deze manier kunnen we onderzoeken hoe het stemgedrag zich per onderwerp verhoudt.

Het doel van het onderzoek is de Nederlandse kiezer informeren over het stemgedrag van de Nederlandse Europarlementariërs. De verkiezingen voor het Europees Parlement zijn voor de Nederlandse burgers hét moment om invloed uit te oefenen op de Europese politiek en hun stem te laten gelden. De kiezers brengen hun stem uit op een vertegenwoordiger die hun belangen kan behartigen in het Parlement. Dit onderzoek geeft een kijkje in de manier van stemmen van de Nederlandse parlementsleden om zo een beeld te krijgen van hun werkwijze. Tevens kan er een vergelijking worden getrokken met het onderzoek van vorig jaar om te achterhalen of de conclusies die toen naar voren kwamen nog steeds opgaan.

Omdat het Europees Parlement anders functioneert dan een nationaal parlement, zal in het volgende hoofdstuk kort worden ingegaan op de werking van het Europees Parlement. Ook wordt er uitgelegd wat hoofdelijke stemmingen zijn. In de daaropvolgende hoofdstukken worden de onderzoeksresultaten gepresenteerd en worden er conclusies aan verbonden.

H.1 Werking van het Europees Parlement

Het Europees Parlement is de enige institutie van de Europese Unie, die direct door de burgers wordt gekozen. Eén keer per vijf jaar vinden hiervoor Europese verkiezingen plaats in de verschillende lidstaten. Sinds de laatste verkiezingen van juni 2009 bestaat het Europees Parlement uit 736 vertegenwoordigers uit de 27 lidstaten van de Europese Unie. De verdeling van het aantal zetels per land is in het algemeen proportioneel in relatie tot de bevolkingsgrootte, maar er wordt een voordeel gegeven aan kleine landen, die daardoor relatief veel zetels hebben. Elk land heeft een vast aantal zetels, met een maximum van 99 zetels en een minimum van 5 zetels. Nederland heeft momenteel 25 zetels.²

De Europarlementariërs zijn in het Parlement verenigd in Europese fracties naar politieke voorkeur en niet naar nationaliteit. Er zijn momenteel zeven fracties in het Europees Parlement en zij bestaan uit vertegenwoordigers van nationale politieke partijen, die delegaties worden genoemd. De leden van de fracties werken samen op basis van gemeenschappelijk gedachtegoed. Het is dus niet zo dat alle Nederlanders bij elkaar in één fractie zitten, in tegendeel zelfs. Behalve de VVD en D66 die in dezelfde fractie zitten, behoren de Nederlandse partijen allemaal tot een andere fractie. Ook komt het voor dat leden van geen enkele fractie lid zijn en in dat geval maken zij deel uit van de niet-ingeschrevenen, waar de Nederlandse PVV onder valt.

Tabel 1: Nederlandse partij in Europese fractie

Nederlandse partij	Europese fractie	Aantal
CDA	EVP (Europese Volkspartij)	5
PVV	NI (<i>Niet-ingeschreven*</i>)	4
PvdA	S&D (Fractie van Socialisten en Democraten)	3
VVD	ALDE (Alliantie van Liberalen en Democraten)	3
D66	ALDE	3
GroenLinks	De Groenen	3
SP	EVL/NGL (Europees Unitair Links/Noord Groen Links)	2
SGP	EVD (Europa voor Vrijheid en Democratie)	1
CU	ECR (Europese Conservatieven en Hervormers)	1
Totaal		25

*De PVV is niet ingeschreven bij een bepaalde Europese fractie.

Gemiddeld twee keer per maand vinden plenaire zittingen van het Parlement plaats waarbij de parlementariërs stemmen over wetsvoorstellen die de Europese Commissie aandraagt. Het Parlement heeft dan de keuze om de wetsvoorstellen aan te nemen, te verwerpen of aan te passen. Naast de wetsvoorstellen, kan het Europees Parlement tijdens de plenaire

² Door de inwerkingtreding van het Verdrag van Lissabon is er een extra zetel aan Nederland toegekend. Deze 26^e zetel behoort toe aan de PVV, maar is nog niet in gebruik genomen. Dit komt doordat Duitsland drie zetels moet opgeven, maar de drie Duitse parlementariërs hun termijn nog uitzitten. Het Verdrag moet nu eerst gewijzigd worden om tijdelijk meer dan 750 zetels toe te staan.

vergadering ook stemmen over zijn eigen resoluties. Een resolutie is een tekst waarin het Europees Parlement zijn standpunt over een bepaald onderwerp naar voren brengt.

Beïnvloeding van het stemgedrag

Het stemgedrag van de Europarlementariërs kan vanuit meerdere richtingen worden beïnvloed. Ten eerste kan men vanuit de Europese fractie druk uitoefenen om op een bepaalde manier te stemmen. De invloed van een fractie in het Parlement wordt namelijk groter naarmate de leden ervan meer gemeenschappelijk stemgedrag vertonen. Wanneer de leden veel samenhang vertonen in hun stemgedrag, kan de fractie een sterker blok vormen tegenover de andere fracties in het Parlement. Ten tweede kunnen de parlementariërs zelf ook proberen elkaars stemgedrag te bepalen. Om ervoor te zorgen dat een bepaald plan wordt aangenomen in het Parlement, moeten er ad hoc-coalities gevormd worden en moet er dus hetzelfde gestemd worden. Ten slotte kan de nationale politieke partij invloed uitoefenen op het stemgedrag van haar leden. Zo kan het bestuur van de partij in Nederland verlangen dat er vanuit nationaal oogpunt wordt gestemd. Maar uit eerder onderzoek blijkt dit niet vaak voor te komen, de Europarlementariërs stemmen eerder langs de lijnen van hun fracties dan vanuit nationale belangen.³

Hoofdelijke stemmingen

Het stemmen tijdens de plenaire zittingen kan op drie verschillende manieren gebeuren. De meest voorkomende manier van stemmen is door middel van handopsteken. De voorzitter van het Parlement maakt dan een inschatting of de meerderheid voor of tegen is en alleen de uitslag wordt genoteerd. Wanneer de uitslag echter twijfelachtig is kan de voorzitter beslissen dat er elektronisch wordt gestemd, waarbij het totaal aantal keer 'voor', 'tegen' of 'onthouding' wordt geregistreerd. De derde manier is door middel van een hoofdelijke stemming. Een verzoek hiertoe kan schriftelijk worden ingediend door een fractie of door ten minste 40 leden. Bij hoofdelijke stemmingen staat vermeld hoe elke parlementariër heeft gestemd en wordt dit vastgelegd in de notulen. Ongeveer een derde van de stemmingen in het Parlement zijn hoofdelijke stemmingen; waarbij moet worden aangetekend dat uit onderzoek blijkt dat naarmate de macht van het Parlement toeneemt, er ook vaker hoofdelijk wordt gestemd.⁴

Voor dit onderzoek zijn alleen de hoofdelijke stemmingen bruikbaar, aangezien zij het stemgedrag van elke individuele parlementariër weergeven. Conclusies trekken over stemgedrag op basis van hoofdelijke stemmingen alleen kan echter niet zonder een kanttekening te plaatsen. Hoofdelijke stemmingen staan namelijk niet garant voor alle stemmingen in het Parlement en uitkomsten zouden dan ook een vertekend beeld kunnen

³ Zie onder andere de onderzoeken van Hix (2001), Noury en Roland (2002), Hix, Noury en Roland (2006), Hix en Noury (2009), *Votewatch.eu Annual Report 2010*.

⁴ S. Hix, A.G. Noury and G. Roland, 'Dimensions of politics in the European Parliament', *American Journal of Political Science* 50(2), pp. 494-511, 2006.

geven.⁵ Parlementariërs zijn zich namelijk bewust van het feit dat er hoofdelijk wordt gestemd en hun manier van stemmen kan hierdoor dus anders zijn dan bij stemmingen die niet worden genoteerd.⁶ Wel is gebleken dat over de belangrijkste stemmingen hoofdelijk gestemd wordt en dat er geen systematische verschillen bestaan in stempatronen tussen hoofdelijke stemmingen en andere manieren van stemmen.⁷ We kunnen er dus vanuit gaan dat hoofdelijke stemmingen een juist beeld geven van de besluitvorming in het Parlement wat betreft belangrijke onderwerpen.

⁵ C. Carruba en G. Matthews, 'Roll-Call Votes and Party Discipline in the European Parliament: Reconsidering MEP Voting Behaviour', European Parliament Research Group, Working Paper No. 2, 1999.

⁶ Bjorn Hoyland, 'Policy and Posture: Voting Behaviour in the European Parliament', 21 December 2006.

⁷ A.G. Noury, Dutch MEPs' Voting Patterns, 5th European Parliament (1999 - 2004), Université Libre de Bruxelles, 2004.

H.2 Partijcohesie

We kunnen het stemgedrag in het Europees Parlement op verschillende manieren analyseren. Met het bestuderen van de mate van partijcohesie kijken we naar het gemeenschappelijke stemgedrag in een partij. In hoeverre wordt er *binnen* een partij hetzelfde gestemd? De Nederlandse Europarlementariërs zijn allemaal lid van een Nederlandse politieke partij en in dit hoofdstuk kijken we in hoeverre zij overeenkomstig (of juist niet!) stemmen met hun partijgenoten. Alleen partijen met twee of meer leden kunnen onderzocht worden. De onderzochte partijen zijn het CDA, de PVV, D66, VVD, PvdA, GroenLinks en SP. De ChristenUnie en SGP beschikken beide namelijk maar over één parlementariër. Er is gekeken naar de hoofdelijke stemmingen waarbij ten minste de helft van de delegatie aanwezig was.

Agreement Index

Er zijn verschillende manieren om de mate van partijcohesie te meten en in dit onderzoek is gekozen voor de *Agreement Index* van Simon Hix⁸:

$$A_i = \frac{\max \{Y_i, N_i, A_i\} - \frac{1}{2} [(Y_i + N_i + A_i) - \max \{Y_i, N_i, A_i\}]}{(Y_i + N_i + A_i)}$$

In deze formule zijn Y de stemmen vóór, N de stemmen tegen, en A de onthoudingen. Vervolgens komt er een getal uit tussen 0 en 1, waarbij 1 volledige cohesie weergeeft. De formule komt uit op 1 wanneer alle leden van een partij hetzelfde hebben gestemd en op 0 wanneer de leden evenredig verdeeld zijn tussen de drie mogelijkheden.

Er is gekozen voor het gebruik van de *Agreement Index* omdat deze in het vorige onderzoek ook is gebruikt en geschikt blijkt te zijn. Het voordeel van de *Agreement Index* is dat het de mogelijkheid biedt te kiezen uit drie opties en niet alleen maar uit 'voor' of 'tegen'. Tevens kunnen er geen negatieve scores ontstaan, want de schaal loopt van 0 tot 1. Maar er zit ook een nadeel aan het gebruik van de index. De partijgrootte is namelijk van invloed op de uitkomst. Zo heeft de *Agreement Index* een negatieve uitwerking als de omvang van een partij groter is.⁹ Des te groter de omvang van de partij is, des te lager zal de cohesiescore kunnen uitpakken. De mate van samenhang bij kleine partijen valt hierdoor dus kunstmatig hoger uit dan bij grote partijen en hierdoor lijken kleine partijen meer samenhang te vertonen dan daadwerkelijk het geval is.¹⁰

Nu zal dit weinig effect hebben op dit onderzoek. Er zijn namelijk maar kleine verschillen in de grootte van de Nederlandse partijen in het Europees Parlement. De 25 Nederlandse

⁸ S. Hix, A.G. Noury and G. Roland, *Power to the parties: Cohesion and Competition in the European Parliament, 1979 – 2001*, Cambridge University Press, 2005.

⁹ Noury, 2004.

¹⁰ Scott W. Desposato, 'Correcting for Small Groups Inflation of Roll-Call Cohesion scores', 2005.

Europarlementariërs zijn verdeeld over negen partijen, waarbij de grootste partij uit vijf leden bestaat en de kleinste partij uit één lid. In andere lidstaten zoals Duitsland heb je veel grotere verschillen in omvang. Zo heeft de grootste partij 'Christlich Demokratische Union Deutschlands' 34 leden en de kleinste partij 8 leden. De negatieve uitwerking van de *Agreement Index* zal dus eerder haar effect hebben op de delegaties uit een land als Duitsland dan op die uit Nederland.

Cohesie alle Nederlanders

Voordat we kijken naar de cohesie binnen de verschillende partijen, is het interessant om te kijken hoe het zit met het gemeenschappelijk stemgedrag van alle Nederlandse parlementariërs samen. Hoe vaak stemmen de 25 Nederlandse Europarlementariërs hetzelfde? Uit de gegevens van de periode van september 2009 t/m juli 2010 (in totaal 846 stemmingen) blijkt dat slechts in 3,9% van de gevallen alle aanwezige Nederlanders het met elkaar eens zijn. Dit is een laag percentage en bevestigt dan ook de gedachte dat de Europarlementariërs meer vanuit ideologisch standpunt dan vanuit nationaal oogpunt stemmen en dat politieke opvatting dus inderdaad boven nationaliteit gaat.

Wanneer we de uitkomst vergelijken met het onderzoek van vorig jaar kunnen we concluderen dat de onderlinge verdeeldheid tussen de Nederlanders dit jaar is toegenomen. In het onderzoek van 2009 werd namelijk bij 9,5% van de stemmingen hetzelfde gestemd. Dat er dit jaar maar in 3,9% van de stemmingen gelijk is gestemd laat zien dat de Nederlanders in het nieuwe parlement minder samenhang vertonen dan in het vorige parlement.

Dit roept de vraag op: hoe valt deze vermindering te verklaren? Het Europees Parlement is na de verkiezingen van samenstelling veranderd en de grootste veranderingen zijn de komst van de PVV en de opsplitsing van de ChristenUnie en de SGP, die nu ook lid zijn van verschillende Europese fracties. Om te onderzoeken of deze twee veranderingen van invloed zijn op het gemeenschappelijk stemgedrag van alle Nederlanders is er gekeken naar het stemgedrag van alle Nederlanders zonder de ChristenUnie en de SGP en naar het stemgedrag zonder de PVV.

Wanneer de ChristenUnie en de SGP worden weg gefilterd stijgt het percentage van gemeenschappelijk stemgedrag naar 7,9%. Dit is een toename in vergelijking met het percentage van 3,9% maar het is nog steeds lager dan het percentage van het vorige onderzoek.

Wanneer alleen de PVV niet wordt meegenomen in de berekening van alle Nederlanders stijgt het percentage naar maar liefst 14,3%. In 14,3% van de stemmingen (=121 stemmingen) zijn de Nederlanders het dan met elkaar eens in plaats van in maar 3,9% (=33 stemmingen) van de gevallen. Dit is meer dan een verdrievoudiging van het percentage. Dat betekent dat er heel wat stemmingen zijn waarbij de Nederlanders het met elkaar eens zijn behalve de

PVV'ers. Mede door de komst van de PVV in het Parlement is de samenhang tussen alle Nederlanders dus minder geworden.

Partijcohesie

De onderlinge cohesie tussen alle Nederlandse parlementariërs samen is dus laag. Hoe zou het zitten met de samenhang binnen de Nederlandse partijen (delegaties) in het Parlement? Vertonen de parlementariërs veel overeenkomstig stemgedrag met hun partijgenoten of is hier ook sprake van verdeeldheid?

Tabel 2: Partijcohesie onderzoek 2011

Partij	Aantal leden	Agreement Index
PVV	4	1
GroenLinks	3	0,994026
D66	3	0,983813
CDA	5	0,965534
PvdA	3	0,958280
VVD	3	0,952904
SP	2	0,940165

In de tabel hierboven is de cohesie binnen de Nederlandse delegaties af te lezen. De partijcohesie is berekend door middel van de *Agreement Index* en kan niet aan de hand van percentages berekend worden. Hiervoor geldt dat er uitkomsten mogelijk zijn tussen 0 en 1, waarbij 0 geen cohesie impliceert en 1 maximale cohesie. In een situatie waarbij 3 stemmen zijn uitgebracht is de uitkomst 1 wanneer alle stemmen hetzelfde zijn. Wanneer één stem voor is, één stem tegen en één onthouding is uitgebracht, is de uitkomst 0. Bij het berekenen van de partijcohesie is er per partij gekeken naar de bruikbare stemmingen, dit zijn de stemmingen waarbij ten minste de helft van de leden van een partij aanwezig was.

Uit de tabel kunnen we concluderen dat de partijcohesie van alle delegaties over het algemeen hoog is. De uitkomsten van de *Agreement Index* zitten tussen de 0,94 en 1 in, waarbij 1 het hoogst haalbare is. De hoogste cohesie is er bij de PVV en deze is zelfs maximaal. Van de 835 bruikbare stemmingen hebben de PVV'ers altijd identiek gestemd. Dit komt verder bij geen enkele andere partij voor.

De cohesie bij de SP ligt het laagst met 0,940165. Van de 728 bruikbare stemmingen hebben Kartika Liotard en Dennis de Jong 58 keer verschillend gestemd.

Tabel 3: Partijcohesie onderzoek 2009

Partij	Aantal leden	Agreement Index
CU-SGP	2	0,993863
GroenLinks	2	0,987727
CDA	7	0,981143
SP	2	0,976952
PvdA	7	0,951122
VVD	4	0,943954

In tabel 3 zijn de uitkomsten van partijcohesie van het onderzoek van 2009 te zien. Ook hier was de gemiddelde partijcohesie hoog te noemen, en zat tussen de 0,94 en 0,99. De hoogste cohesie bij het onderzoek van 2009 was van de SGP-CU met 0,99, dit betrof toen een lijstineenschuiving van twee partijen. De laagste cohesie lag in het onderzoek van 2009 bij de VVD met een score van 0.94. Dit komt aardig overeen met het huidige onderzoek waar de VVD de op een na laatste plek bezit.

Opvallendheden

Wanneer je de tabellen van beide onderzoeken met elkaar vergelijkt zie je dat de mate van cohesie redelijk overeenkomt. De plek van de SP is wel opvallend te noemen. In het onderzoek van 2009 had de SP nog een cohesie van 0,97, terwijl in dit onderzoek de SP op de laatste plek staat met een cohesie van 0,94. De partij is dus onderling meer verdeeld geraakt. Een verklaring voor de lage cohesie van de SP zou gevonden kunnen worden in het feit dat er sprake was van onenigheid in de SP-fractie. Op 1 juni 2010 heeft Kartika Liotard haar partijlidmaatschap opgezegd wegens ruzie met haar partijgenoot en fractievoorzitter Dennis de Jong en het partijbestuur.¹¹ Volgens Liotard was er al een jaar onenigheid in de SP-fractie, onder meer over haar keuze voor commissies en de aanstelling van medewerkers. Die onenigheid zou het verschil in stemgedrag dus kunnen verklaren.

¹¹ NRC Handelsblad, 'SP-fractie in Brussel valt uit elkaar', 01-06-2010.

Afwijkend stemgedrag

Ook al blijkt de cohesie binnen de partijen hoog te zijn, het komt toch voor dat parlementariërs afwijken van het standpunt van hun partij. We hebben onderzocht hoe vaak dit voorkomt per individuele parlementariër. In de tabel hieronder zijn de resultaten te zien.

Tabel 4: Afwijkend stemgedrag individuele parlementariërs

CDA	
Esther de Lange	1,73%
Ria Oomen-Ruijten	3,50%
Wim van de Camp	2,39%
Lambert van Nistelrooij	1,12%
Corien Wortmann-Kool	1,93%
VVD	
Jeanini Hennis-Plasschaert*	1,04%
Toine Manders	3,35%
Hans van Baalen	1,84%
PvdA	
Thijs Berman	5,46%
Emine Bozkurt	0,65%
Judith Merkies	1,30%
D66	
Gerben-Jan Gerbrandy	0,79%
Sophie in 't Veld	0,86%
Marietje Schaake	1,01%
GroenLinks	
Marije Cornelissen	0,68%
Bas Eickhout	0,25%
Judith Sargentini	0,37%

* Jeanine Hennis-Plasschaert heeft het Europees Parlement eerder verlaten. Haar percentage is gebaseerd op de stemmen tot 16 juni 2010.

De percentages zijn gebaseerd op de stemmingen waarbij minimaal de helft van de partijleden aanwezig was. Het delegatiestandpunt van de partij valt namelijk niet vast te stellen wanneer minder dan de helft van de leden aanwezig is. Tevens is er alleen gekeken naar partijen die over meer dan twee leden beschikken, omdat er geen gemeenschappelijk standpunt bestaat bij een partij met twee leden wanneer er afwijkend wordt gestemd. De partijen die onderzocht konden worden zijn dan ook het CDA, de VVD, PvdA, D66 en GroenLinks. Uiteraard is de PVV niet onderzocht, aangezien daar nooit afwijkend is gestemd.

Uit de gegevens blijkt dat Thijs Berman (PvdA) het meest afwijkend heeft gestemd, in 5,46% van de stemmingen was hij het niet eens met zijn partijgenoten. Bas Eickhout (GroenLinks) heeft met 0,25% het minst afwijkend gestemd.

Conclusie

- Het gemeenschappelijk stemgedrag tussen alle Nederlandse Europarlementariërs is laag. Slechts in 3,9% van de gevallen zijn alle aanwezige Nederlanders het met elkaar eens. Dit is een lager percentage dan in het onderzoek van 2009 (9,5%).
- De mate van partijcohesie binnen alle Nederlandse delegaties zit tussen de 0,94 en 1.
- De PVV heeft met een maximale cohesie van 1 de hoogste score behaald. Bij alle stemmingen hebben de partijleden hetzelfde gestemd.
- De SP heeft met een uitkomst van 0,94 de laagste cohesie.

H.3 Convergentie tussen de partijen

In het vorige hoofdstuk is gekeken naar de mate van gemeenschappelijk stemgedrag *binnen* de Nederlandse delegaties in het Europees Parlement. Misschien nog wel interessanter is de mate van overeenkomstig stemgedrag *tussen* de verschillende delegaties. Hoe vaak stemt de ene partij hetzelfde als de andere partij? Welke partijen liggen qua stemgedrag het dichtst bij elkaar? In dit hoofdstuk onderzoeken we of er sprake is van convergentie in het stemgedrag tussen de Nederlandse delegaties.

De mate van convergentie is weergegeven aan de hand van een percentage van het aantal stemmen waarin hetzelfde is gestemd. Bij partijen met meer dan één parlementariër is gelet op wat de meerderheid van de partij heeft gestemd. In tabel 5 staat aangegeven in hoeveel procent van de stemmen de meerderheid van partij 1 hetzelfde heeft gestemd als de meerderheid van partij 2. Het percentage is gebaseerd op de stemmen waarbij minimaal de helft van de delegatie aanwezig is. Stemmen waarbij minder dan de helft van de partijleden aanwezig is, zijn niet meegenomen.

Tabel 5. Convergentie in stemgedrag tussen de Nederlandse delegaties in het Europees Parlement

CDA			PVV		
Delegatie 1	Delegatie 2	Convergentie	Delegatie 1	Delegatie 2	Convergentie
CDA	VVD	79,47%	PVV	CU	47,69%
CDA	D66	78,98%	PVV	SGP	46,66%
CDA	PvdA	70,24%	PVV	CDA	43,26%
CDA	CU	65,22%	PVV	VVD	37,59%
CDA	SGP	62,47%	PVV	D66	36,63%
CDA	GroenLinks	53,88%	PVV	PvdA	32,99%
CDA	PVV	43,26%	PVV	SP	28,72%
CDA	SP	40,46%	PVV	GroenLinks	27,85%

VVD			D66		
Delegatie 1	Delegatie 2	Convergentie	Delegatie 1	Delegatie 2	Convergentie
VVD	D66	95,57%	D66	VVD	95,57%
VVD	CDA	79,47%	D66	CDA	78,98%
VVD	PvdA	77,90%	D66	PvdA	78,77%
VVD	GroenLinks	68,71%	D66	GroenLinks	69,95%
VVD	CU	60,88%	D66	CU	60,47%
VVD	SP	60,62%	D66	SGP	58,44%
VVD	SGP	58,98%	D66	SP	53,12%
VVD	PVV	37,59%	D66	PVV	36,63%

PvdA

Delegatie 1	Delegatie 2	Convergentie
PvdA	D66	78,77%
PvdA	GroenLinks	78,39%
PvdA	VVD	77,90%
PvdA	CDA	70,24%
PvdA	SP	60,85%
PvdA	SGP	52,41%
PvdA	CU	50,80%
PvdA	PVV	32,99%

GroenLinks

Delegatie 1	Delegatie 2	Convergentie
GroenLinks	PvdA	78,39%
GroenLinks	SP	73,91%
GroenLinks	D66	69,95%
GroenLinks	VVD	68,71%
GroenLinks	CDA	53,88%
GroenLinks	SGP	46,91%
GroenLinks	CU	44,44%
GroenLinks	PVV	27,85%

SP

Delegatie 1	Delegatie 2	Convergentie
SP	GroenLinks	73,91%
SP	PvdA	60,85%
SP	VVD	60,62%
SP	D66	53,12%
SP	SGP	42,45%
SP	CDA	40,46%
SP	CU	40,39%
SP	PVV	28,72%

SGP

Delegatie 1	Delegatie 2	Convergentie
SGP	CU	67,71%
SGP	CDA	62,47%
SGP	VVD	58,98%
SGP	D66	58,44%
SGP	PvdA	52,41%
SGP	GroenLinks	46,91%
SGP	PVV	46,66%
SGP	SP	42,45%

ChristenUnie

Delegatie 1	Delegatie 2	Convergentie
CU	SGP	67,71%
CU	CDA	65,22%
CU	VVD	60,88%
CU	D66	60,47%
CU	PvdA	50,80%
CU	PVV	47,69%
CU	GroenLinks	44,44%
CU	SP	40,39%

De hoogste convergentie is te zien bij de VVD en D66. In 95,57% van de stemmingen is er door de partijen hetzelfde gestemd. De verklaring hiervoor ligt waarschijnlijk bij het feit dat de partijen in dezelfde Europese fractie zitten (ALDE). Partijen sluiten zich aan bij een Europese fractie op basis van gezamenlijke ideologie en standpunten. Daardoor is het logisch dat de partijen veel overeenkomstig stemgedrag vertonen. In het onderzoek van 2009 lag de hoogste convergentie ook bij de VVD en D66 met 93,97%.

De delegaties die het verst uit elkaar liggen zijn de PVV en GroenLinks met een convergentiepercentage van slechts 27,85%. In het onderzoek van 2009 lag de laagste convergentie bij het CDA en de SP met 47,57%, een stuk hoger dus.

PVV

Het is interessant om de PVV wat beter te bestuderen. Wanneer je tabel 5 bekijkt zie je dat de PVV bij elke partij laag scoort qua convergentie. De PVV vertoont dus erg weinig overeenkomst met de andere Nederlandse delegaties.

Bij de Europese verkiezingen heeft de partij aan de kiezer beloofd zich niet bij een Europese fractie aan te sluiten. Alle andere Nederlandse partijen hebben zich wel aangesloten bij een Europese fractie. Volgens PVV-leider Geert Wilders zal het aansluiten bij een grote fractie alleen maar leiden tot “onduidelijkheid en onhelderheid” en hij ziet het daardoor als “onnodig”.¹² Maar delegatievoorzitter Barry Madlener heeft aangegeven dat bij de volgende verkiezingen hier eventueel verandering in kan komen.¹³ Hij neemt wellicht zelf het initiatief om een fractie op te richten, samen met andere eurosceptici.

Dit roept de vraag op: past de PVV niet bij een al bestaande Europese fractie? Een manier om dit te onderzoeken is om te kijken naar het overeenkomstig stemgedrag van de PVV met de andere Nederlandse partijen. Alle Europese fracties hebben namelijk een Nederlandse partij, en de ALDE zelfs twee (VVD en D66).

Wanneer de PVV een hoge convergentie zou hebben met een bepaalde Nederlandse partij zou je kunnen stellen dat de PVV zich mogelijk zou kunnen aansluiten bij dezelfde Europese fractie. Uit de gegevens van de website VoteWatch.eu blijkt namelijk dat alle Nederlandse partijen, met uitzondering van de SGP, een hoge cohesie vertonen met hun Europese fractie.¹⁴

Wanneer je de resultaten van convergentie van de PVV bekijkt, blijkt dit niet het geval te zijn. De PVV vertoont namelijk met slechts 47,69% de hoogste convergentie met de ChristenUnie. Dat betekent dat in minder dan de helft van de stemmingen de PVV hetzelfde heeft gestemd als de ChristenUnie. Dit is niet genoeg om te concluderen dat de partij zich bij dezelfde Europese fractie als de ChristenUnie (de Europese fractie van Conservatieven en Hervormers) zou kunnen aansluiten. Wellicht is het vooruitzicht dat Madlener biedt, het oprichten van een nieuwe Europese fractie, dan ook de meest logische optie voor de PVV.

Conclusie

- Het gemeenschappelijk stemgedrag tussen de delegaties laat de invloed van de Europese fracties zien. De hoogste convergentie ligt bij de VVD en D66 met 95,57% en deze partijen zitten dan ook in dezelfde Europese fractie.
- De PVV vertoont met elke partij de laagste of een lage convergentie. De laagste convergentie heeft de PVV met GroenLinks (27,85%).

¹² Elsevier, ‘PVV niet bij grote fractie in Europees Parlement’, 03-06-2010.

¹³ NRC Handelsblad, “Brave Brusselse PVV’ers”, 24-07-2010.

¹⁴ Zie de gegevens van VoteWatch in bijlage 1, tabel Loyaliteit met Europese fracties. De website VoteWatch.eu houdt de hoofdelijke stemmingen van het Europees Parlement bij en maakt analyses over de politieke beslissingen.

H.4 Beleidsonderwerpen

In de voorgaande hoofdstukken is onder andere de mate van partijcohesie van de verschillende partijen in het Europees Parlement en het overeenkomstig stemgedrag tussen deze partijen berekend. In dit hoofdstuk wordt verder ingegaan op de mate van partijcohesie en wordt er gekeken naar de invloed van beleidsonderwerpen. Alle hoofdelijke stemmingen van de periode juni 2009 t/m juli 2010 zijn verbonden aan een bepaald onderwerp. Op deze manier kunnen we nagaan hoe het stemgedrag binnen een partij zich verhoudt per onderwerp. Is de ene partij meer verdeeld bij het ene onderwerp dan bij het andere? In dit hoofdstuk onderzoeken we de mate van partijcohesie bij twee gegeven beleidsonderwerpen. We analyseren de mate van samenhang binnen een partij bij het onderwerp *Buitenlandse zaken, mensenrechten, veiligheid en defensie* en bij het onderwerp *Milieubeheer, volksgezondheid en voedselveiligheid*.

In 2004 heeft Abdul G. Noury al onderzoek gedaan naar het stemgedrag van de Nederlandse Europarlementariërs op basis van beleidsonderwerpen.¹⁵ Zo heeft hij onderzocht bij welke onderwerpen de partijen het meest intern verdeeld waren. Noury onderzocht welke specifieke stemmingen zorgden voor de meeste interne verdeeldheid en hij heeft hierbij dus geen indeling op onderwerp gemaakt. Daarnaast maakt Noury in zijn onderzoek wel gebruik van zes specifieke beleidsonderwerpen, maar deze zijn op gevoeligheid gekozen (zoals de toetreding van Turkije, migratie- en asielbeleid) en zijn dus niet algemeen, waardoor niet alle stemmingen hieronder vallen.

In dit onderzoek zijn de stemmingen per beleidsthema ingedeeld zodat er geanalyseerd kan worden wat de cohesie van een partij is bij een bepaald onderwerp. Op de website VoteWatch.eu worden de stemmingen van het Europees Parlement bijgehouden en ingedeeld per onderwerp. Het aantal onderwerpen loopt analoog met de indeling van commissies in het Europees parlement. Deze indeling van onderwerpen hebben we voor dit onderzoek gebruikt. Er zijn 20 categorieën:

1. Buitenlandse zaken, mensenrechten, veiligheid en defensie
2. Ontwikkelingssamenwerking
3. Internationale handel
4. Begroting
5. Begrotingscontrole
6. Economische en monetaire zaken
7. Werkgelegenheid en sociale zaken
8. Milieubeheer, volksgezondheid en voedselveiligheid
9. Industrie, onderzoek en energie

¹⁵ Noury, 2004.

10. Interne markt en consumentenbescherming
11. Interne regelingen van het EP
12. Vervoer en toerisme
13. Regionale ontwikkeling
14. Landbouw en plattelandsontwikkeling
15. Visserij
16. Cultuur en onderwijs
17. Juridische zaken
18. Burgerlijke vrijheden, justitie en binnenlandse zaken
19. Constitutionele zaken
20. Rechten van de vrouw en gendergelijkheid

Voor deze uitgebreide indeling van thema's is in dit onderzoek ook gekozen, omdat er zo specifiek per onderwerp gekeken kan worden naar de mate van gemeenschappelijk of juist afwijkend stemgedrag. Wanneer de indeling namelijk beperkt wordt tot bijvoorbeeld zes algemene onderwerpen, zoals bij het onderzoek van Noury, dan is de kans kleiner op een goed beeld van welk thema juist afwijkend gedrag veroorzaakt. Het risico is wel dat er onderwerpen zijn die te weinig aan bod komen waardoor de significantie in het gedrang komt. Om dit te vermijden is er een minimaal aantal stemmingen per onderwerp vereist.

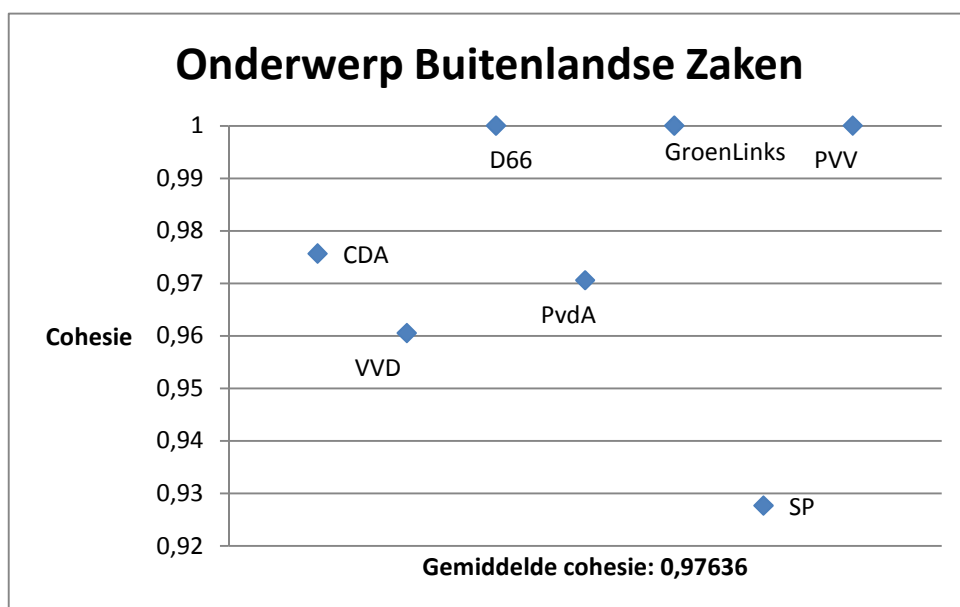
We hebben in dit hoofdstuk dan ook voor de onderwerpen gekozen waarop de meeste stemmingen betrekking hebben. Dit zijn de onderwerpen *(1) Buitenlandse zaken, mensenrechten, veiligheid en defensie* en *(8) Milieubeheer, volksgezondheid en voedselveiligheid*. Door het grote aantal stemmingen geven ze het meest betrouwbare beeld. Het aantal stemmingen per onderwerp verschilt per partij aangezien alleen de stemmingen zijn meegenomen waarbij minimaal de helft van de partijleden aanwezig is. Per onderwerp zijn er rond de 100 stemmingen. Omdat we in dit hoofdstuk de partijcohesie meten kunnen alleen de partijen met twee of meer leden onderzocht worden.

Buitenlandse zaken, mensenrechten, veiligheid en defensie

In tabel 6 is te zien wat de partijcohesie van de verschillende partijen is bij het onderwerp Buitenlandse zaken. In de derde kolom van de tabel (cohesie algemeen) staat de partijcohesie van de partij zoals deze in het in hoofdstuk 2 is berekend. Deze kolom is aan de tabel toegevoegd omdat je zo een vergelijking kunt trekken tussen de mate van partijcohesie op een bepaald onderwerp en de mate van partijcohesie in het algemeen. Zo kun je zien of het beleidsonderwerp van invloed is op de mate van partijcohesie. In grafiek 1 is weergegeven hoe de partijen zich tegenover elkaar verhouden om een duidelijker beeld te krijgen.

Tabel 6: Partijcohesie bij het onderwerp Buitenlandse zaken

Partij	Cohesie buitenlandse zaken	Cohesie algemeen
PVV	1	1
GroenLinks	1	0,994026
D66	1	0,983813
CDA	0,975664	0,965534
PvdA	0,970588	0,958280
VVD	0,960526	0,952904
SP	0,927711	0,940165

De leden van de partijen D66, GroenLinks en de PVV hebben bij alle stemmingen over dit onderwerp hetzelfde gestemd als hun partijgenoten. De cohesie van deze partijen is dus 1. Dit betekent dat de leden van deze partijen op het gebied van Buitenlandse zaken, mensenrechten, veiligheid en defensie het volledig met elkaar eens zijn. Bij deze partijen is er geen sprake van interne verdeeldheid op dit onderwerp.

De gemiddelde partijcohesie voor het onderwerp is 0,97636. De PvdA zit erg in de buurt bij dit gemiddelde. Het CDA zit er nog boven, wat hier betekent dat de partij meer overeenkomstig heeft gestemd dan het gemiddelde. De VVD zit onder het gemiddelde en de SP is het meest intern verdeeld met 0,927711.

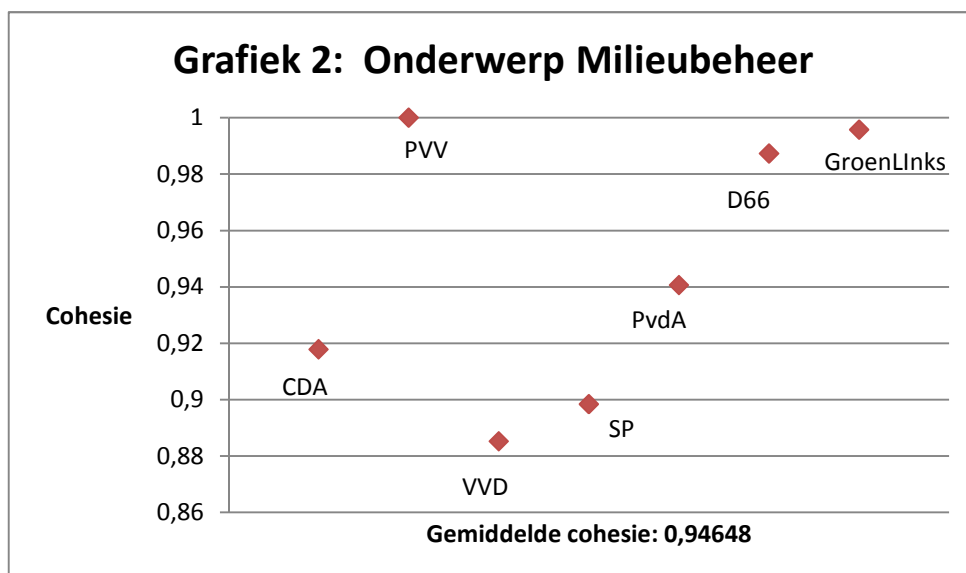
Wanneer je de partijcohesie scores op het onderwerp Buitenlandse zaken vergelijkt met de algemene partijcohesie (tabel 6) dan zie je de scores redelijk overeen komen. De algemene cohesie ligt meestal wat lager, maar het scheelt niet veel. Er kan dus geconcludeerd worden dat de Nederlandse partijen op het onderwerp van Buitenlandse zaken, mensenrechten, veiligheid en defensie dezelfde mate van samenhang vertonen als in het algemeen.

Milieubeheer, volksgezondheid en voedselveiligheid

In tabel 7 is de partijcohesie van de verschillende partijen bij het onderwerp Milieubeheer te zien. In Grafiek 2 is afgebeeld hoe de cohesiescores in verband staan tot elkaar.

Tabel 7: Partijcohesie onderwerp Milieubeheer

Partij	Cohesie milieubeheer	Cohesie algemeen
PVV	1	1
GroenLinks	0,99576	0,994026
D66	0,98729	0,983813
PvdA	0,94068	0,958280
CDA	0,91788	0,965534
SP	0,89844	0,940165
VVD	0,88529	0,952904

De PVV heeft op het onderwerp *Milieubeheer, volksgezondheid en voedselveiligheid* de hoogste samenhang, namelijk 1. Dit was al te verwachten aangezien de partijcohesie van de PVV met betrekking tot alle stemmingen ook 1 is. De partijleden vertonen bij geen enkele stemming afwijkend stemgedrag.

GroenLinks en D66 vertonen ook allebei de hoogste cohesie. Dit is in overeenstemming met hun algemene partijcohesie.

De grootste verschillen in partijcohesie liggen bij het CDA, de SP en de VVD. In de grafiek is te zien dat deze partijen een stuk meer verdeeld zijn op het onderwerp Milieubeheer dan in het algemeen. Ze vertonen een lagere cohesie bij dit onderwerp in vergelijking met hun gemiddelde cohesie.

Conclusie

- De cohesiescores op het onderwerp *Buitenlandse zaken, mensenrechten, veiligheid en defensie* komen erg overeen met die in het algemeen. De partijen zijn dus niet meer of minder verdeeld over dit onderwerp.
- Bij het onderwerp *Milieubeheer, volksgezondheid en voedselveiligheid* is daarentegen wel verschil te zien in de mate van partijcohesie bij de partijen van het CDA, de SP en de VVD. Deze partijen zijn onderling meer verdeeld op stemmingen over dit onderwerp dan in het algemeen.

Conclusie

In dit onderzoek is het stemgedrag van de 25 Nederlandse Europarlementariërs in de periode september 2009 tot en met juli 2010 bestudeerd. Er is gekeken naar het overeenkomstige stemgedrag *binnen* en *tussen* de Nederlandse politieke partijen in het Europees Parlement. Ook is er gekeken naar de cohesie tussen alle Nederlandse parlementariërs samen. De focus van dit onderzoek ligt op het gemeenschappelijk stemgedrag binnen een partij (de partijcohesie) en de mate waarin het stemgedrag tussen partijen overeenkomt (convergentie tussen de partijen). Verder hebben we onderzocht hoe het stemgedrag binnen een partij zich verhoudt per beleidsonderwerp. Hieronder zijn de belangrijkste conclusies van het onderzoek weergegeven.

Er is gebleken dat de cohesie tussen alle 25 Nederlandse Europarlementariërs samen laag is. Slechts in 3,9% van de gevallen stemmen de Nederlandse parlementsleden hetzelfde. Dit percentage is lager dan in het onderzoek van 2009 (toen was het 9,5%) en het bevestigt wederom de gedachte dat de Europarlementariërs meer vanuit ideologisch standpunt dan vanuit nationaal oogpunt stemmen. Een verklaring voor dit lage percentage ten opzichte van 2009 kan gevonden worden in de toetreding van de PVV in het Parlement. Wanneer de PVV niet wordt meegenomen in de stemmingen zijn de Europarlementariërs het in 14,3% van de gevallen met elkaar eens, een significant verschil dus.

Uit het onderzoek blijkt dat de mate van partijcohesie van de Nederlandse partijen tussen de 0,94 en 1 zit. De PVV heeft zelfs de maximale score behaald, wat betekent dat de partijleden bij alle stemmingen precies hetzelfde hebben gestemd. De PVV'ers zijn dus erg loyaal aan hun partij. De partij met de laagste cohesie is de SP en de partij heeft daarmee een lagere positie behaald in vergelijking met het onderzoek van 2009.

Het gemeenschappelijk stemgedrag tussen de Nederlandse partijen laat zien dat de Europese fractie van invloed is. De partijen die bij elkaar in de fractie zitten, de VVD en D66, vertonen veruit de hoogste convergentie (95,57%). De andere convergentie percentages liggen een stuk lager. De partijen die het verst uit elkaar liggen zijn de PVV en GroenLinks met 27,85%. Opvallend is dat de PVV lage scores heeft met vrijwel elke partij. De PVV vertoont namelijk met slechts 47,69% de hoogste convergentie met de ChristenUnie.

Voorts hebben we onderzocht wat de mate van partijcohesie is bij het onderwerp *Buitenlandse zaken, mensenrechten, veiligheid en defensie* en bij het onderwerp *Milieubeheer, volksgezondheid en voedselveiligheid*. Over deze onderwerpen zijn de meeste stemmingen gehouden en daardoor geven ze het meest betrouwbare beeld. Bij het onderwerp Buitenlandse zaken zijn geen opvallendheden aan te merken in de partijcohesie-scores. De partijen zijn over dit onderwerp niet meer (of minder) verdeeld dan in het algemeen. Bij het onderwerp Milieubeheer is wel sprake van verschil in cohesie. Het CDA, de SP en de VVD zijn intern meer verdeeld op stemmingen over dit onderwerp dan in het

algemeen. Er kan dus geconcludeerd worden dat er bij deze partijen meer afwijkend wordt gestemd op dit onderwerp.

Al met al kunnen we opmaken dat veel van de resultaten van het onderzoek van 2009 in de zevende zitting van het Europees Parlement nog steeds opgaan. De partijcohesie komt redelijk overeen en de partijen die bij elkaar in de Europese fractie zitten vertonen het meest gemeenschappelijke stemgedrag. Wel heeft nieuwkomer de PVV de boel enigszins opgeschud. Zo heeft de toetreding van de PVV gezorgd voor minder samenhang tussen de Nederlandse parlementariërs als geheel. En vertoont de partij lage convergentiescores met vrijwel elke andere partij.

Bijlage 1 Loyaliteit met Europese fracties

Loyaliteit met Europese fractie

Europese fractie	Nederlandse partij	Aantal leden	Loyaliteit*
ALDE	D66	3	98,47%
De Groenen	GroenLinks	3	97,76%
Socialisten & Democraten	PvdA	3	97,33%
ALDE	VVD	3	95,14%
Europese Volkspartij	CDA	5	94,44%
EVL/NGL, Europees Unitair Links/Noord Groen Links	SP	2	92,73%
ECR, ECR, Europese Conservatieven en Hervormers	ChristenUnie	1	88,27%
EFD, Europa voor Vrijheid en Democratie	SGP	1	61,63%

* Dit percentage is gebaseerd op het aantal stemmen dat de partij hetzelfde heeft gestemd als de Europese fractie (loyaliteit). De gegevens komen uit de periode 14/07/2009 - 14/07/2010 van de website www.votewatch.eu.

Bronvermelding

Literatuur

- Carruba and G. Matthews, 'Roll-Call Votes and Party Discipline in the European Parliament: Reconsidering MEP Voting Behaviour', European Parliament Research Group, Working Paper No. 2, 1999.
- Desposato, Scott W., 'Correcting for Small Groups Inflation of Roll-Call Cohesion scores', 2005.
- Hix, S., A.G. Noury and G. Roland, 'Dimensions of politics in the European Parliament', American Journal of Political Science 50(2), pp. 494-511, 2006.
- Hix, S., A.G. Noury and G. Roland, 'Power to the parties: Cohesion and Competition in the European Parliament, 1979 – 2001, Cambridge University Press, 2005.
- Hoyland, Bjorn, 'Policy and Posture: Voting Behaviour in the European Parliament', 21 December 2006.
- Noury, A.G., Dutch MEPs' Voting Patterns, 5th European Parliament (1999 - 2004), Université Libre de Bruxelles, 2004.

Krantenartikelen

- Elsevier, 'PVV niet bij grote fractie in Europees Parlement', 03-06-2010.
- NRC Handelsblad, "Brave Brusselse PVV'ers", 24-07-2010.
- NRC Handelsblad, 'SP-fractie in Brussel valt uit elkaar', 01-06-2010.

Websites

- www.votewatch.eu